

МОНОЛОГИК ДИСКУРС ВА МАТНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ

DOI: 10.53885/edinres.2021.57.72.004

Ш. Б. Гулямова

Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети мустақил
изланувчиси.

***Аннотация:** мақолада монологик дискурс унинг диалогик дискурсдан фарқи, шунингдек, матн ва дискурснинг ўзига хос ўхшаш ҳамда фарқли жиҳатлари ҳақида фикр юритилган. Монолог сўзининг жаҳон ва ўзбек лексикографиясидаги талқинига ҳам муайян даражада муносабат билдирилган. Дискурснинг когнитив-прагматик имкониятлари аниқ мисоллар орқали очиб берилиши лозимлиги таъкидланган.*

***Калит сўзлар:** монолог, диалог, дискурс, монологик дискурс, матн ва дискурс, матннинг дискурсдан фарқи, когнитив-прагматик ёндашув*

МОНОЛОГИЧЕСКАЯ ДИСКУРСИВНОСТЬ И ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ТЕКСТА

Ш. Б. Гулямова

научный сотрудник Ташкентского государственного университета
Узбекского языка и литературы.

***Аннотация:** в статье дается представление об отличии монологической дискурсивной дискурсивности от ее диалогической дискурсивности, а также о сходных и различных аспектах текста и дискурсивности. В какой-то степени выражена и трактовка слова монолог в мировой и узбекской лексикографии. Отмечается, что когнитивно-прагматические возможности дискурса должны быть раскрыты на конкретных примерах.*

***Ключевые слова:** монолог, диалог, дискурс, монологический дискурс, текст и дискурс, отличие текста от дискурса, когнитивно-прагматический подход*

MONOLOGICAL DISCURSIVITY AND DISTINCTIVE FEATURES OF THE TEXT

Sh. B. Gulyamova

is an independent researcher at the Tashkent State University of Uzbek
Language and Literature.

***Abstract:** the article gives an idea of the difference between monological*

discursive discursivity and its dialogic discursivity, as well as about similar and different aspects of the text and discursivity. To some extent, the interpretation of the word monologue in the world and Uzbek lexicography is also expressed. It is noted that the cognitive-pragmatic possibilities of the discourse should be disclosed on specific examples.

Keywords: *monologue, dialogue, discourse, monological discourse, text and discourse, the difference between text and discourse, cognitive-pragmatic approach*

Кириш. Инсоннинг нутқий фаолияти хилма-хил ҳодисалар билан боғлиқ бўлиб, бу хилма-хиллик нафақат алоҳида тиллар, диалектлар ва бошқа сон-саноксиз мавжудликларда намоён бўлади. Алоҳида ижтимоий гуруҳларнинг диалектларига ва ниҳоят, алоҳида диалектларга қадар, шунингдек, маълум бир тил, диалект (ҳатто маълум бир шахснинг диалектида ҳам) мавжуд вазифаси инсон нутқи бўлган барча мураккаб омиллар билан белгиланади. Бу омилларни ҳисобга олмасдан ва уларга функционал жиҳатдан мос келадиган нутқ турларини ўрганмасдан туриб, тилни бевосита жонли ўрганишнинг имкони йўқ.

Мулоқотда монологик нутқ ва диалогик нутқ каби тушунчалар мавжуд. Монологик ва диалогик мулоқот шакллари дискурсдан фарқлаш заруратлари ҳам мавжуд. Мулоқот – инсоннинг ижтимоий, ақлий мавжудот сифатида, онг ташувчиси сифатидаги эҳтиёжидир. Мулоқотга бўлган эҳтиёж барча инсон эҳтиёжлари тизимида муҳим ўрин тутди. Мулоқотда бир, икки ва ундан ортиқ киши иштирок этиши мумкин. Одатда бир киши гапиради, бошқалар тинглайди. Агар биз монолог ва диалог ҳақида гапирадиган бўлсак, мулоқот иштирокчиларини ҳисобга олишимиз керак. Агар бир киши гапирса ва бошқалар фақат тинглашса, бу монолог нутқ шаклидир.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review). Монолог – бир кишининг батафсил айтилиши, суҳбатдошининг нутқига мазмунан ёки структурасига тўлиқ ёки деярли алоқаси бўлмаган нутқ тури. Суҳбатдошнинг айтилаётган гапларга бевосита муносабати бу ерда қабул қилинмайди, у фақат тинглайди, яъни тингловчи монологда пассив рол ўйнайди. Ҳақиқий монолог – тўғридан-тўғри реакциясиз ташқи дунёга мурожаат қилинган ёзма нутқ.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида монологга қуйидагича таъриф берилган: **МОНОЛОГ** [моно.. + юн. logos — сўз, нутқ]

Саҳна ёки бошқа адабий асар ишти- рокчиларининг ўз-ўзига ёки ўзгаларга қаратилган, жавоб талаб қилмайдиган нутқи. “Навоий» пьесасидаги Навоий монологи, Кеча шундай қизиқарли ва дўстона вазиятда ўтдики, студентларнинг ўқиган шеърлари, монологлари ҳаммага бирдек манзур бўлди.

Агар бир киши гапирса ва мулоҳазаси бўлса, яъни гапираётган нарсасига муносабат билдирса, диалогик нутқ шакли вужудга келади. Диалог, диалогик нутқ – оғзаки нутқ шакли, икки шахс ўртасидаги суҳбат, репликалар алмашинуви орқали юзага келадиган нутқий мулоқот. Диалог монологга қарама-қарши қўйилади; лекин бу нутқ шакллари ўртасида ҳам муносабат мавжуд: диалог жараёнида бир иштирокчи суҳбат ўтказиш ташаббусини олганда монологни ҳам кузатиш мумкин. Бундай ҳолда, бошқа иштирокчилар тингловчиларга айланади.

Шубҳасиз, монологик нутқни эгаллаш доимо сўзловчининг тил тараққиётини юқори даражада бўлишини назарда тутлади. Монологик нутқ мазмунан ҳам, тил тизимида ҳам диалогик нутқдан мураккаброқ бўлади. Академик Л. Шчерба сўзларига кўра, монологик нутқда унинг оғзаки дизайни устидан онг назорати доимий равишда ишлайди, чунки “монолог” аллақачон оғзаки шаклда яратилган фикрларнинг уюшган тизимидир .

Монологик нутқнинг энг муҳим шаклидир. Монолог нутқ мазмунини узатиш учун тил воситаларини танлашда ҳам, уни қуришда ҳам диалогга нисбатан анча катта анъанага эга. “Монолог нутқ шаклларида равонлик санъатдир”, – деб таъкидлаган В.В. Виноградов . Самимий, чуқур ҳис этилган оғзаки нутқ ҳамisha тингловчиларни забт этади, уларни энг ёрқин ёзма нутқ орқали беқиёс даражада асир этади. Инсоннинг жонли овози ўзининг табиати билан бир кишига таъсир қилишнинг кучли воситасидир. Ҳар қандай ўқитувчи ёки нотик ҳар доим ижодкор бўлиб, ўз ишининг ўзига хослиги шундаки, у тингловчиларнинг ҳузурида, уларнинг сўзловчига бевосита таъсири билан ижод қилади. Шунинг учун жонли нутқ нафақат сўзловчи учун, балки тингловчилар учун ҳам катта аҳамиятга эга, чунки тингловчиларнинг зўриқиши қийинлиги сўзловчининг зўриқишидан кам эмас. Нутқнинг мураккаблиги нафақат мазмун билан белгиланади; унинг эмоционал бўёқдорлигида нутқнинг қандай бўлиши, бу тоналлик интонацион экспрессивлик туғилган манбалардан “озикланиши”

га ҳам боғлиқ.

Ғарб тилшунослигида кенг қўлланилаётган «дискурс» (инг. discourse; фран. discours) тушунчаси дастлаб лисоннинг гапдан юқори турадиган сатҳи сифатида таҳлил қилинди. Лисоний фаолиятда «марказга интилувчи куч» нинг таъсири мавжудлигини эътироф этган В.А.Звегинцев, дискурсни «булутлар орқасига яширинган лисоний ҳудуд» деб ҳисоблаган ва бу ҳодисани лингвистик методлар воситасида таҳлил қилиш мумкинлигига тўлиқ ишона олмаган эди.

Ўзбек тилшунослиги учун диалогнинг ўзгармас табиати кўпроқ характерлидир. Бу қизиқиш сўнгги пайтларда коммуникатив тилшуносликнинг барча тармоқлари: стилистика, лингвистик прагматика, замонавий риторика ва бошқа соҳаларнинг жадал ривожланиши туфайли кучайди.

Тадқиқот методологияси (Research Methodology). Диалог ўта мураккаб ва кўп қиррали ҳодисадир. Диалогик нутқ бир қатор фанларнинг фаолият соҳаси: филология, риторика, фалсафа (антропология, социология, мантиқ), психология ва бошқалар. Бу турдаги нутқнинг аниқ антропосентриклиги жуда муҳим аҳамиятга эга. Диалогик мулоқотнинг кўпчилик вазиятларида» юзма-юз « мулоқот амалга оширилади, бу еса ўз-ўзидан алоқага киришаётган тил шахсининг ўз-ўзини ошкор қилиши учун шарт-шароит яратади. Бундан ташқари, бирламчи диалогик гап доимо жамоавий ижод маҳсули, бир неча муаллифлар томонидан яратилган нутқий асардир. Адресат доимо мулоқотнинг фаол иштирокчиси вазифасини бажаради. Шундай қилиб, мулоқот, мулоқотнинг моҳияти билиш ва ўз-ўзини билишда унинг таркибий ролига тушади: мулоқотда тайёр, илгари шаклланган ички маънолар алмашинуви эмас, балки жараён иштирокчиларини ва уларнинг ҳаёт дунёсини ўзгартирадиган янги умумий мазмунни биргаликда яратиш жараёнига жалб қилиш.

Оғзаки нутқда диалогдан ташқари монолог ҳам кенг тарқалган. Монолог – бир сўзловчи (ёзув) томонидан амалга ошириладиган нутқнинг батафсил шакли бўлиб, уни амалга ошириш давомида тингловчининг оғзаки жавоб репликациясини (ўқиш) назарда тутмайди. Монологнинг икки асосий тури мавжуд. Биринчидан, монолог нутқ мақсадга мувофиқ мулоқот, тингловчига онгли мурожаат қилиш жараёни бўлиб, китоб нутқининг оғзаки шакли:

оғзаки илмий нутқ, суд нутқи, оғзаки жамоат нутқиға хосдир. Монолог бадиий нутқда энг тўлиқ ривожланишни олди.

Иккинчидан, монолог – бу ўзи билан ёлғиз нутқ. Монолог бевосита тингловчига йўналтирилмайди ва шунга кўра суҳбатдошнинг жавоби учун мўлжалланмайди. Монолог тайёрланмаган ёки олдиндан ўйланган бўлиши мумкин.

Тарихан монолог инсон мулоқотининг шакли сифатида ижтимоий шартланган диалогдан кечроқ пайдо бўлган. Инсон дастлаб табиатидан келиб чиқиб, бошқа инсон билан, табиат, Худо, ҳақиқий ёки virtual дунё билан, ўзи билан мулоқот қилишга ёрдам бера олмайди. Ҳатто узоқ монолог, афтидан бевосита мулоқот вазият билан боғлиқ эмас, ҳар доим бир томондан, кимгадир муурожаат қилинади, ва бошқа томондан, у реакция, олдинги контекст, можаро, вазият бир нусха ҳисобланади. Шунинг учун монолог баъзан тўхтаб қолган диалог, яъни диалогдан чиқарилган баён дейилади.

Таҳлил ва натижалар (Analysis and results). Диалогнинг композицион соддалигидан фарқли ўлароқ, монолог муайян композицион мураккабликни ифодалайди; нутқ материалининг мураккаб жойлашуви жуда катта рол ўйнайди ва нутқ фактларини онгнинг ёрқин майдонига киритади, уларга эътибор қаратиш анча осон. Монолог ифода воситаларининг бу руҳий ҳолатга етарлилигини назарда тутибгина қолмай, балки мустақил нарса сифатида айнан тартибга солишни, нутқ бирликлари таркибини илгари суради. Бу ерда нутқий муносабатлар детерминантларга, улар ҳақида онгда пайдо бўладиган тажриба манбаларига айланади. Худди шу асосда синтактик параллелизм ва симметриянинг ҳар хил ҳодисалари юзага келади, чунки мураккаблик табиий равишда қандайдир уюшишга, қурилишга сабаб бўлади.

Монолог нутқ тайёргарлик даражаси ва расмиятчилиги билан ажралиб туради. Ораторик нутқ ҳар доим расмий муҳитда олдиндан тайёрланган монологдир. Бироқ, маълум даражада монолог нутқнинг сунъий шакли бўлиб, доимо диалогга интилади. Шу муносабат билан ҳар қандай монолог унинг диалоглаштириш воситаларига ега бўлиши мумкин. Диалогдан фарқли ўлароқ, монолог нутқ тингловчиларнинг бевосита оғзаки реакцияси, репликаларнинг жонли бевосита алмашинуви учун мўлжалланмаган. Монолог нутқ бир томонлама: сўзловчидан тингловчиларгача. Бу монологнинг

хусусиятларини нутқнинг оғзаки шакли сифатида тушунтиради.

Монологдаги баёнотлар диалогнинг репликаларига нисбатан узоқроқ бўлади, чунки маърузачи учун унинг хабари барча тингловчиларга тушунарли бўлиши жуда муҳим ва уларнинг тайёргарлик даражаси одатда бошқача ва таркиби ҳетерожендир.

Тингловчилар билан алоқани сақлаб қолиш, уларнинг диққатини қаратиш учун сўзловчига рағбатлантирувчи гаплар шаклидаги сўзлар-мурожаатлар, сўроқ гаплар (жавоб учун мўлжалланмаган) ва махсус бирикмалар ёрдам беради. Юз ифодалари ва имо-ишоралар монологда кичик рол ўйнайди ва радиода гапирганда умуман ишлатилмайди. Интонация оғзаки монологда муҳим вазифаларни бажаради: баённинг ички мазмунини етказишга ва сўзловчининг хабар бераётган факт ва ҳодисаларга муносабатини билдиришга ёрдам беради. Шунинг учун монологнинг интонацияси ифодаланган фикр ва туйғуларга мос келиши керак. Интонация элементлари - темп, тембр, паузалар, мантиқий стресс-монолог мавзусига, сўзловчининг ўз олдига қўйган мақсад ва вазифаларига қараб танланиши керак.

Шундай қилиб, монолог нутқ мавзу жиҳатидан ҳам, тузилиши жиҳатидан ҳам диалогга нисбатан анча мураккабдир. Монолог-мураккаб бир бутунлик сифатида мантиқ ва грамматика қоидаларига мувофиқ ташкил етилган изчил нутқдир: монологнинг барча қисмлари маъно ва грамматик воситалар билан бирлаштирилади. Бу шуни англатадики, монолог нутқни егаллаш учун грамматикани билиш етарли эмас, сиз гаплашмоқчи бўлган нарсалар ва ҳақиқат ҳодисалари ҳақида билимга ега бўлишингиз ва бу нарсалар ва ҳодисаларни номлайдиган сўзларнинг катта захирасига ега бўлишингиз керак, шунингдек ифода воситаларини (лингвистик ва қўшимча - интонация, юз ифодалари, имо-ишоралар).

«Дискурс» атамаси замонавий тилшунослик ва риторикада кенг қўлланилади. Бироқ, унинг моҳияти тадқиқотчилар томонидан турли йўллар билан белгиланади. Термин талқинининг ноаниқлиги унинг семантик мазмунини турли илмий йўналиш ва тушунчаларни ифодаловчи асарларда таққослашда яққол кўринади. Шундай қилиб, нутқ - сўзнинг кенг маъносида матнни тушуниш учун зарур бўлган тил амалиёти ва экстралингвистик омилларнинг (ҳиссий идрокка ега бўлган шаклларда намоён бўладиган муҳим хатти-ҳаракатлар) мураккаб бирлигидир. мулоқот иштирокчилари,

уларнинг муносабати ва мақсадлари, хабарнинг ишлаб чиқариш ва идрок қилиш шартлари. Дискурс мавжуд ижтимоий-маданий анъанада ҳукмронлик қилувчи рационаллик тури билан тартибга солинадиган онг мазмунини объектлаштиришнинг оғзаки шакли сифатида ҳаракат қилади.

Хулоса ва таклифлар (Conclusion/Recommend.) Нутқ ҳар қандай матн (оғзаки ва ёзма, замонавий ва тарихий, ҳақиқий ва сунъий равишда қурилган) унинг барча тўлиқлиги ва ноаниқлиги, полифония ва полифункционаллиги, ҳақиқий ва потенциални ҳисобга олган ҳолда, ҳақиқий ва «туғалланган», қурилган. Унинг мазмун режаси, бевосита мулоқотда бўлишдан ташқари, дунё, жамият, коммуникантлар, алоқа кодекслари ва уларнинг ўзаро муносабатлари ҳақидаги билимларнинг бутун мажмуасини ўз ичига олади. Гап коммуникантларнинг онгини ва мулоқот жараёнида яратилган матнни ўз ичига олган коммуникатив вазият сифатида қаралиши мумкин.

Нутқ воқеликнинг фрагментларини акс етиради-мазмунли мавзу, мулоқот мавзуси бўлган нутққа ташқи вазият ва коммуникатив муҳит ёки вазият тил ўзаро таъсири жараёнида вақт ва маконда коммуникантларнинг субъектив муҳитини ташкил қилади, бу нутқнинг таърифи уни ўзаро мулоқотнинг Марказий интегратив бирлиги сифатида тушунишга зид келмайди. Ушбу таърифни алоқа билан шуғулланадиган атроф-муҳит субъектларининг табиатини кўрсатувчи муҳим компонент билан тўлдиради. Гапнинг нутқ-фаолият майдони кўп ўлчовли бўлади. Семиотиканинг концептуал аппаратининг тилшуносликка нисбатан кўп қиррали ривожланиши нутқ фаолиятининг ўзига хос хусусиятларини, тил белгиси тавсифининг реал мулоқотда ишлашига асосий хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда кенгайтириш имконини беради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Большая советская энциклопедия. Том 20. Плата - Проб. 3-е изд. / Глав. ред. А. М. Прохоров. — М.: Сов. энциклопедия, 1975. — 608 стр.
2. Ўзбек тилининг изоҳли луғати 2-жилд. –Тошкент. Янги Ўзбекистон. 2020. 204-б.
3. Щерба Л. С. Избранные работы по русскому языку / Л. С. Щерба – М.: У1957 –186 с.

4. Виноградов В.В. Стилистика. Теория поэтической речи. Поэтика. — М.: Изд-во АН СССР, 1963. — С. 19.
5. Звегинцев, В.А. Предложение и его отношение к языку и речи./ В.А. Звегинцев.- М.: Изд-во МГУ, 1976. -306 с.
6. Сафаров Ш. Прагмалингвистика. –Жиззах. Сангзор, 2007. 226-б.